

Олена Дзюба

КОСТЯНТИН ХАРЛАМПОВИЧ

Відомий російський вчений Костянтин Васильович Харлампович, родом з Берестейщини, присвятив своє життя дослідженню історії шкільної освіти та церкви на українських і білоруських землях, українським впливам на культурне і церковне життя в Росії, став академіком Української академії наук й останні роки свого життя провів на Україні, яку називав рідною. Революція 1917 р. зруйнувала усталений спосіб життя вченого, відірвала від наукової і викладацької діяльності, закинула професора Казанського університету в казахські степи, пізніше - в Ніжин та Київ, де скрізь він почував себе "случайним гостем", але незважаючи на це продовжував працювати. Його наукові праці й на сьогодні є зразками великої ерудиції, неупередженості, максимального використання документальних джерел та врахування досягнень попередників.

Одним з перших біографів вченого був В.Біднов¹, дослідженнями якого цікавився К.Харлампович. Перебуваючи на еміграції він видав невелику брошуру, де на підставі доступних йому джерел висвітлив життєвий шлях вченого, зазначаючи, що йому майже нічого не було відомо про переїзд Харламповича на Україну, спочатку в Ніжин, а потім в Київ та його співпрацю з Академією наук. Він уклав також бібліографію основних праць вченого. Про діяль-

ність К.Харламповича в УАН згадують у своїх дослідженнях Н.Полонська-Василенко² та О.Оглоблин³. До вивчення наукової спадщини та життєвого шляху вченого звернулися сучасні дослідники у зв'язку з переосмисленням історії Української академії наук, поверненням імен репресованих в 20-30-ті роки ХХ ст. вчених, вивченням спадщини М.С.Грушевського⁴.

К. Харлампович народився 18 липня 1870 р. в сім'ї православного священика с. Рогачі Берестейського повіту Городненської губернії. Очевидно, його рід належав до дрібної берестейської шляхти. Середню освіту здобув у Віленській духовній семінарії, а вищу - у Петербурзькій духовній академії. Тут не без впливу свого вчителя, відомого вченого, професора П.Жуковича⁵, автора досліджень церковного та громадського життя в Україні і Білорусі кінця ХУІ – початку ХУІІ ст., зокрема сеймової боротьби українського шляхетства та міщанства проти унії, визначилося коло його наукових зацікавлень – шкільна освіта “ в Західній Русі”. Закінчив академію у 1894 р. кандидатом-магістрантом, тобто з правом одержати ступінь магістра богослов'я без нових усних іспитів, лише захистивши магістерську дисертацію. В 1895 р. розпочинає свою діяльність в Казанській духовній семінарії, спочатку як викладач латинської мови і продовжує працювати над своїм дослідженням “ західноруських шкіл”, видає в Казані в 1898 р. монографію “Западнорусские православные школы ХУІ и начала ХУІІ вв., отношение их к инославным”, за яку він отримав в 1899 р. ступінь магістра богослов'я. Магістерська дисертація присвячена проблемам шкільної освіти в “Західній Русі”, тобто, як пояснював автор у передмові, “ в руських землях, що входили до литовсько-польської держави і жили окремим від московської держави політичним життям”. Пізніше, у невеликому біографічному нарисі про П.М.Жуковича, К.Харлампович писав, що “ Західна Русь – термін географічний, під яким з ХІУ ст. почали розуміти руські князівства, що втратили свою самостійність та поволі підпадали під владу Литви та Польщі”⁶. В офіційній російській історіографії ХІХ ст. “західні землі”- українські та білоруські вважалися невід'ємною частиною Російської держави. Проте для К.Харламповича важливий не політичний, а етнографічний принцип, він акцентував увагу на особливостях культурного та релігійного життя “ руського населення литовсько-польської держави”, під яким розумів українське та білоруське. Дисертація написана на широкому колі різних за видом джерел – історичних актів, зокрема Архіву греко-уніатських митрополитів, рукописних зібрань бібліотек Москви і Петербурга, а також Києва, де автор вивчав архіви Києво-Печер-

ського і Софіївського монастирів, стародрукованої літератури, підручників, полемічних творів, опублікованих джерел з історії Константинопольської патріархії, використані також дослідження з історії освіти даного періоду в російській і європейській історіографії, зокрема польській. Він добре знав класичні мови - грецьку та латинську, а також німецьку, французьку, польську. Монографія вченого відзначається аргументованими твердженнями, критичним розбором праць, дотичних, або ж безпосередньо пов'язаних з проблемами шкільної освіти на українських та білоруських землях. Вчений не формулював жодних гіпотез, які не опиралися б на джерела, його ерудиція і знання історіографії надзвичайно широкі.

Незважаючи на те, що в назву винесено саме православні школи, предмет вивчається автором в контексті культурного і релігійного життя в Речі Посполитій, де реформаційні й контрреформаційні рухи, запровадження унії, тісно переплетені з піднесенням шкільної освіти, якою опікувалася та чи інша церква. Праця К.Харламповича дає цілісну картину стану православної шкільної освіти, показує тенденції в її розвитку, взаємозв'язок з школами інших конфесій. Вона складається з 4 розділів, половина з яких відноситься до характеристики шкіл католицьких та протестантських. Автор прослідковує організацію шкільної освіти католицькою церквою, аналізує діяльність провідних кафедральних шкіл, зокрема Львівської, просвітницьку діяльність єзуїтського ордену в Речі Посполитій, причому наголошує, що поряд із завданням утвердження католицизму, розхитаного реформаційними рухами, єзуїтські колегіуми переслідували й мету поширення освіти та знань. Він детально висвітлює структуру та шкільні програми колегіумів, педагогічні засади, де основна увага акцентувалася на вихованні побожних католиків. Викладає історію заснування Віленського колегіуму, згодом академії, що стала освітнім центром і для православних. Іншою вищою школою, яка розраховувалася на православних русинів, була Замойська академія, відкрита канцлером Я.Замойським у родовому маєтку Замості. Відзначаючи її світський характер, К.Харлампович наголошує, що католицька церква домогалася підпорядкувати її своєму впливу. Вважаючи, що школа є найкращим засобом для пропаганди ідей, К.Харлампович досліджує і діяльність протестантських шкіл, які з поширенням протестантизму серед білоруських та українських князів та шляхти набувають все більшого авторитету. Характеризуючи протестантські школи автор відзначає толерантність їх по відношенню до учнів православного віровизнання.

Програма таких шкіл ґрунтувалася на основних принципах протестантизму, яке “є релігією розуму”, як зазначав вчений. Тому тут багато уваги надавалося не лише вивченню мов як передумови критичного прочитання Святого письма, але й дисциплінам математичного циклу.

Різні за типом і характером школи, що діяли на українських та білоруських землях Речі Посполитої, поряд з факторами політичними та релігійними, впливали на розвиток власної православної школи. Автор, глибоко обізнаний з рівнем та характером шкільної освіти на православному Сході, зокрема в Греції та Константинополі, а також на католицькому Заході, аналізує взаємодію двох основних течій в шкільній освіті – так звану греко-слов'янську і латино-польську, внаслідок якої зформувався новий тип школи – греко-слов'яно-латинської. Від тих поодиноких шкіл, що здавна існували при церквах, де вчили читати, а подекуди і писати слов'янською (церковнослов'янською) мовою, рахунку, шкільна освіта з останньої третини XVII ст. набуває інших форм і завдань. Початок цьому процесу поклала Острозька школа. Нарис історії виникнення та діяльності її К.Харлампович ще до видання своєї книги опублікував у ж. “Киевская старина”(1897, № 5-6). Тут визначені основні аспекти проблеми – час заснування школи, її рівень, характер, програми, взаємозв'язки з братськими школами, вчителі і вихованці, діячі Острозького вченого гуртка, зокрема участь у його діяльності вчених греків – Кирила Лукаріса, Никифора та ін. Багато уваги вчений приділяє аналізу зносин К.Острозького з православним Сходом – константинопольськими патріархами, до яких князь звертався з проханням надіслати книги і вчителів. Спираючись на доступні йому джерела К.Харлампович вважав, що Острозька школа була заснована не пізніше 1580 р. Вже в наш час, коли було віднайдено буквар Івана Федорова, виданий у Острозі в 1578 р., в передмові якого відзначалися заслуги князя К.Острозького у заснуванні школи і друкарні, прийнято вважати, що школа у 1578 р. вже діяла. Щодо характеру і рівня її, то К.Харлампович обґрунтував положення про відповідність Острозької школи тогочасним середнім школам, хоча вона й не була структурізована, тобто поділена на класи – школи. В ній присутні також і елементи вищої школи, коли сюди приходили люди, що мали вже певну освіту, для вдосконалення в тих чи інших науках. Острозька школа, як переконливо показує Харлампович, не випадково називалася сучасниками “тримовною гімназією”. В ній, поряд з вивченням церковнослов'янської і грецької мов, почали вичали також латинську. Наголошуючи на бажанні діячів Острозького

гуртка утримувати в шкільній освіті греко-слов'янські культурні традиції, в першу чергу вивчення грецької мови, К.Харлампович пише, що латинську мову вони розглядали не лише як конфесійну, але й як мову європейської освіти та науки. І сучасні дослідники⁷, вводячи в науковий обіг нові документальні свідчення, підтверджують тезу К.Харламповича про взаємодію вже в Острозькій школі греко-слов'янських і “латино-польських” культурних традицій. Цей процес був важливий не лише для розвитку освіти на українських та білоруських землях, але й для Московської держави, що показав вчений в пізніших своїх дослідженнях. Він спростовує багато помилкових тверджень сучасних йому дослідників, вказує, зокрема, і на фактичні помилки. Не погоджується з тими вченими, які намагаються знайти опосередковані підтвердження впливу протестантських шкіл на Острозьку у зв'язках князя К.Острозького з протестантським діячами, яких він запрошував до себе і залучав до написання полемічних творів. Вчений не висував гіпотез, якщо вони не опиралися на документальні свідчення.

Появу братських шкіл автор пов'язував з усвідомленням певними суспільними колами – міщанством, шляхтою, а також духовенством недостатнього рівня власних шкіл, які могли б протистояти католицьким та протестантським. Він прослідковує становлення братських шкіл, зокрема Віленської та Львівської як найбільших і впливових, аналізує їх програми, склад викладачів та учнів, процес еволюції в школи нового типу – греко-слов'яно-латинські. Автор наголошує на гуманістичних принципах педагогіки братських шкіл, де всі учні визнавалися рівними незалежно від станової приналежності і різнилися лише своїми успіхами у навчанні. Програми провідних братських шкіл, зокрема Київської, наближалися до рівня католицьких та протестантських, але виконували інші суспільні завдання – утвердження православного віровизнання. У суспільстві поступово переборювалося упереджене ставлення до латино-польської школи як такої, що не минуче веде до окатоличення. Це прослідковується у полемічній літературі, яка широко використана К.Харламповичем. Від повного негативного ставлення, що, наприклад, має місце у посланнях Івана Вишенського, до реабілітації “латинської” (західноєвропейської) науки у Захарія Копистенського, який розглядає її як справжню грецьку, тобто давньогрецьку, що перейшла до Візантії і є частиною власної греко-слов'янської культурної традиції, і яку використав католицький Захід. Не оминає К.Харлампович і проблеми виникнення уніатських шкіл, відзначає перші кроки уніатської ієрархії в справі фундації шкіл, наміри відкрити середню школу, семінарію

для підготовки духовенства. Проте не погоджується з твердженням про народний характер таких шкіл вже на початку XVII ст. Необхідно відзначити толерантне ставлення К.Харламповича до проблем церковної унії, проголошеної на Берестейському соборі 1596 р., та уніатської церкви. Це при тому, що історики російської православної церкви гостро засуджувала як саму ідею унії, так і не сприймали уніатську церкву. Монографія завершується викладом історії виникнення на основі Київської братської школи і Лаврської, заснованої митрополитом Петром Могилою, Києво-Могилянського колегіуму. За насиченістю документальними матеріалами, використанням різних джерел, зокрема грецьких, обґрунтованістю основних положень, серед яких – поява на українських та білоруських землях школи нового типу – греко-слов'яно-латинської, започаткованої Острозькою і завершеною відкриттям Києво-Могилянського колегіуму, праця К.Харламповича стала класичною з даної проблеми й зберігає своє значення до сьогодняшнього дня. Дослідники не одного покоління розпочинали вивчення історії освіти на українських та білоруських землях цього періоду з опанування монографії К.Харламповича. Одночасно його було визнано одним з найкращих знавців польського та російського шкільництва XVII ст.

Пізніше автор одержав за своє дослідження дві премії – Уваровську від Російської академії наук, рецензію написав його вчитель П. Жукович. Він відзначав комплексний підхід до висвітлення проблеми, заслугою автора вважав дослідження рівня і характеру православної освіти в “західноруських землях” в контексті діяльності інших за конфесійною ознакою шкіл, їх взаємодію, запозичення досвіду та ін. Особливо наголошував на піднесенні рівня православних шкіл, завдяки діяльності яких, як підкреслював П.Жукович, “победа римско-католическая выразилась лишь унией, а не полным совращением в латинство, а победа протестантов лишь отдельными совращениями, а не унией с ними”⁸. Вказував, що книга Харламповича містить багатий біобліографічний матеріал, може бути використана дослідниками не лише шкіл, історії церкви, але й літератури. Великою заслугою автора вважав включення до свого аналізу “южнорусские” (українські) землі в їх етнографічних межах, а також і етнографічної Литви, де був сильний вплив “руської “культури. Іншу наукову Карповську премію К.Харлампович отримав від “Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете”. Рецензував роботу відомий вчений, професор Київської духовної академії С.Голубев, автор фундаментальних досліджень з історії

шкільних та церковних реформ митрополита Петра Могили, Київської академії, церковного життя в Україні XVII ст. Він, як і П.Жукович, відзначав велику джерельну базу дослідження, залучення автором документів з архівних та рукописних сховищ Москви, Петербурга, а також Києва. В той же час зазначав, що поза його увагою залишилися документи, які зберігаються у м. Львові, зокрема братський архів. Заслугою автора вважав виявлення невідомих на той час в науці пам'яток української літератури, серед них Казанья Л. Карповича на похоронах князя В.Голіцина (Вільно, 1619 р.). Як принциповий вчений документаліст С.Голубев сприймав вказані Харламповичем деякі неточності у його власних дослідженнях і в той же час відзначав наявні помилки у праці самого Харламповича, наприклад документально обґрунтував іншу дату повернення Мелетія Смотрицького з подорожі на Схід (не пізніше 1625 р.), призначення Йосифа Кононовича-Горбачького мстиславським єпископом в 1650 р., а не в 1644 р., як писав Харлампович, та ін.⁹ В заключенні С.Голубев зазначав, що “труд автора – труд многолетний, старательно веденный и несмотря на указанные наши дефекты представляющий по крайней мере в некоторых частях дальнейшего представительное движение в разработке исследуемых в нем вопросов”¹⁰. Пізніше, надсилаючи С. Голубеву свою нову книгу “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь” К. Харлампович писав, що праці С.Голубева вплинули на його попереднє дослідження, його цікавило, як сприйме вчений нову книгу, оскільки вважав його найавторитетнішим дослідником проблем освіти, історії церкви в Україні: “Вы всегда доброжелательно относились ко мне, Вам более, чем кому либо, знаком и предмет моей новой книги, и архивы, по рукописям и делам которых она написана”¹¹.

К.Харлампович ставив за мету дослідити становлення шкільної освіти в Давній Русі та її розвиток і особливості в наступні періоди як у “Західній”, так і Московській Русі. В ж. “Киевская старина” (1902, № 7-9) він опублікував розвідку “Борьба школьных влияний в до-петровской Руси”, де висвітлив стан освіти в Росії у XVII ст., перші спроби відкриття школи нового типу, які вже діяли в “Західній Русі”, запровадити вивчення латинської мови, показав роль київських вчених у підготовці і проведенні освітніх реформ в Московській державі. Багато уваги приділив К. Харлампович діяльності в Москві вихованців Києво-Могилянського колегіуму – білоруса Симеона Полоцького, Єпіфанія Славинецького, Арсенія Сатановського, вчених греків, серед них Арсенія Грека, братів Ліхудів, прослідкував боротьбу двох тенденцій в освіті – греко-

слов'янської і латинської, використання досвіду “західноруських шкіл”. Ця боротьба закінчилася відкриттям у Москві 1687 р. Слов'яно-греко-латинської академії, створеної подібно до Києво-Могилянської і реформованої у відповідний заклад києво-могилянськими вихованцями. Він торкається також і питання розвитку Києво-Могилянського колегіуму, здобуття ним рівня і статусу академії. Щодо характеристики Києво-Могилянського колегіуму, то автор цілком поділяє думку польських дослідників, що він був створений за зразком єзуїтських колегіумів, це простежується на прикладі аналізу програм, запровадженні латинської мови, якою викладалися всі інші предмети. К.Харлампович показав довготривале намагання певних суспільних і церковних кіл здобути для Києво-Могилянського колегіуму офіційний статус вищого навчального закладу, починаючи з намірів митрополита Петра Могили, не оминаючи і Гадяцький трактат гетьмана І.Виговського, де ставилася вимога надати колегіуму статус академії, і прагнення гетьмана П.Дорошенка домогтися у польського уряду підтвердження цього пункту договору. Він акцентує увагу на царській грамоті 1694 р., де колегіум названий академією і вважає, що саме ця дата може бути відправною в офіційному визнанні царською владою його статусу як вищого навчального закладу. Не маючи можливості аналізувати філософські, а також і богословські курси, які збереглися в рукописах у книгозховищах Києва, К.Харлампович поділяє думку дослідників Київської академії (В.Аскоченського, М.Булгакова) про панування в академії схоластики: “киевская колегия и киевская ученость в течении всего XVII века сохраняли узкий, специальный характер, оставаясь чужды широкому содержанию западно-европейского просвещения. Для них были неизвестны великие имена в области европейской литературы и науки той эпохи”¹². Але знання латинської мови, зазначав вчений, давало їм “ключ к сокровищам западноевропейской мысли”. Сучасні дослідники на основі аналізу рукописних курсів філософії в Києво-Могилянській академії, відзначають обізнаність професорів академії з новітніми течіями у європейській філософській думці.¹³

З проблемою історії Києво-Могилянської академії безпосередньо пов'язана й велика за обсягом прискіплива рецензія К.Харламповича на книгу польського вченого О.Яблоновського “Akademia Kijowsko-Mohilańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi (Краків, 1899-1900)”¹⁴. Вчений визначив кілька властивих для книги тенденцій – це дослідження автором історії Києво-Могилянської академії через

призму польських культурних впливів і запозичень на українську школу і вже через неї – на російську. Польський вчений на перше місце ставив поширення польської мови в різних сферах культурного життя, зокрема літературі, але такий підхід, як зазначав рецензент, звужує проблему. Для повної картини необхідно було б прослідкувати впливи конфесійні та церковні. Якщо автор, зазначає К.Харлампович, стверджує, що Києво-Могилянська академія була створена за зразком єзуїтських колегіумів, то варто було б більш детально зупинитися на їх діяльності і показати безпосередню роль в поширенні католицизму та польсько-латинської культури. Він заперечує проти визначення характеру академії як віросповідального училища, справедливо відзначаючи її загальноосвітнє призначення: “религиозным же был не столько ее учебный строй, сколько воспитательный”¹⁵. Заснування Києво-Могилянського колегіуму переслідувало в першу чергу піднесення рівня освіти, з допомогою якою вирішувалися б й питання церковно-релігійного життя. Вирішальну роль відігравали чисто світські завдання – політичні та наукові, зазначав рецензент. К.Харлампович наголошував на тому, що не тільки католицька церква та уряд, але й певні суспільні кола Речі Посполитої противилися перетворенню колегіума у вищий навчальний заклад – академію. При цьому згадка про Гадяцький трактат, який так і не був реалізований, не є аргументом на користь підтримки діяльності академії Річчю Посполитою. К.Харлампович погоджувався з положенням автора рецензованої праці, що тип польсько-латинської школи не сприяв розвитку української літературної мови, оскільки викладання велося латинською, хоча вживалася й вивчалася українська книжна мова того часу, як і в польських колегіумах – польська. Така школа не мала чітко визначеної національної специфіки, вона була типовою для перехідного періоду, коли церква, як католицька, так і православна, незважаючи на поглиблення світських течій, продовжували контролювати шкільну освіту. Але коли цей період в силу різних причин виявлявся затяжним, тоді школа почала відставати від вимог часу. Хоча К.Харлампович і не розкриває суті цих причин, а вони обумовленні в першу чергу політичними факторами – обмеження автономних прав Гетьманщини і ліквідація її, підпорядкування української православної церкви московському патріархату, внаслідок чого провідні суспільні верстви не змогли відкрити на Україні світський навчальний заклад, це положення вченого важливе для розуміння поступової еволюції Києво-Могилянської академії в духовний навчальний заклад. К.Харлампович підтримує думку О.Яблоновського, що академія сприяла утверд-

женню на Україні “ шляхетських поглядів і відносин”¹⁶. Києво-Могилянська академія не стояла осторонь напруженої національно-визвольної боротьби проти Речі Посполитої, її вихованці та діячі, представники церковної ієрархії помітно впливали на політику різних кіл старшинських угруповань й багато що запозичили, як зазначає К.Харлампович, з польської політичної культури. Торкаючись пізніше цієї проблеми в іншому своєму фундаментальному дослідженні “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь” вчений мотивував участь тих чи інших кіл православної ієрархії в боротьбі за владу між старшинськими угрупованнями в першу чергу бажанням утримати великі земельні володіння. До негативних впливів польської культури на українську школу рецензент відносив панування в стінах академії панегіричної літератури, схоластики, схиляння перед авторитетами та ін. Праця О.Яблоновського була написана переважно на підставі опублікованої літератури, що призвело, як це показав рецензент, до повтору фактичних помилок з досліджень історії Києво-Могилянської академії В.Аскоченського, Д.Вишневецького. Він іронічно зауважував іншому рецензенту, польському історичному Карбов’яку, як йому вдалося знайти нові відомості в цій книзі. К. Харлампович вказував на велику кількість помилок в написанні прізвищ, датуванні, назвах підручників, не обгрунтованих твердженнь автора, зокрема про характер братських шкіл, які, на думку Яблоновського, залишалися виключно “слов’яно-грецькими”. Вже в братських школах відбувалося засвоєння досвіду польсько-латинських, але цей процес був тривалим і Петро Могила “лишь продолжил и завершил сближение православной школы русской с латино-польской”¹⁷. Підсумовуючи своє враження від праці О.Яблоновського К.Харлампович писав, що книга “ни со стороны фактической, ни в смысле критики известий для истории киевской академии не дает ничего нового”¹⁸. Одночасно з таким заключенням К.Харлампович не розумів, чому вона була заборонена в Росії, про що писав у листі до редакції ж. “Киевская старина”: “ничего нового не нашел и дивлюсь, почему она не допущена к обращению в России. Тенденция есть, но по моему не такая уж зловердная”¹⁹.

Викладацька діяльність К.Харламповича в Казані розширювалася, в 1900 р. він став приват-доцентом кафедри церковної історії історично-філологічного факультету Казанського університету. Розпочав читати загальні та спеціальні курси історії російської церкви, зокрема старообрядництва, а також історію шкіл і духовної освіти в Росії до ХУІІІ ст. З грудня 1906 р. викладав також цивільну історію. Коли в 1902 р. було оголошено конкурс на замі-

щення посади завідуючого кафедрою церковної історії, К. Харлампович разом з іншими претендентами – професором Казанської академії І.Реверсом, викладачем Вороніжської духовної семінарії П.Нікольським, помічником інспектора Московської духовної академії А.І.Покровським взяв участь в конкурсі. Незважаючи на відхилення всіх кандидатур конкурсною комісією К.Харламповича підтримав факультет. Проте рада університету відхилила і його кандидатуру. Цю ситуацію біограф К.Харламповича В.Біднов пояснював складними взаємовідносинами між професорами вищих шкіл в Росії,²⁰ де, очевидно, неабияку роль відігравали особисті симпатії та антипатії. В 1909 р. його затверджено виконуючим обов’язки екстраординарного професора.

Коло зацікавлень вченого було досить широким, поряд з історією церковного життя, освіти в Західній та Московській Русі, живучи в Казані багато займався місцевою історією, зокрема досліджував місіонерську діяльність вихідців з України на поприщі церковному і культурному серед народів Поволжжя і Сибіру. Друкував біографічні матеріали про св. Іннокентія Кульчицького, К.Борковського, казанського архієпископа В.Петрова та ін. Його статті публікувалися в різних періодичних виданнях – Христианское чтение, Православный собеседник, Журнал министерства народного просвещения, Чтения в Московском обществе истории и древностей российских, Церковный вестник, Церковные ведомости, Епархиальные ведомости (Литовські, Волинські, Томські). Всі його праці, як зазначав В.Біднов, відзначаються “новизною, документальністю, багатством фактів, критичністю, об’єктивністю по відношенню до предмета дослідження та самостійністю твердженнь. Тому то вони мають високу наукову вартість й на довгий час не втратили свого значення”²¹. 29 грудня 1916 р. Харлампович обирається членом-кореспондентом Російської академії наук по відділенню російської мови і словесності. Він був членом багатьох наукових товариств - Товариства археології, історії і етнографії при Казанському університеті (один із засновників), Товариства історії та старожитностей при Московському університеті, Товариства шанувальників старовинного письменства, Російської вченої архівної комісії, Московського археологічного товариства, Товариства любителів давньої писемності, Володимирської вченої археологічної комісії, почесний член Орловського і Симбірського церковних археологічних товариств та ін.

Продовженням його досліджень історії освіти в “Західній і Московській Русі” стала докторська дисертація “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь”, над якою Харламп-

пович розпочав працювати в 1910 р. Для збирання матеріалу одержав протягом 1912-1913 рр. наукову відпустку, їздив в Москву і Петербург, де працював у бібліотеках та архівах. В 1914 р. в Казані опубліковано перший том задуманого тритомного видання, в якому передбачалося висвітлити всі сторони діяльності вчених українців в Росії XVII – XVIII ст., показати їх вплив на церковне і культурне життя, вклад в реформування освіти, церкви, заснування нових шкіл, місіонерську діяльність. У передмові автор писав, що в другому томі буде вміщено біобібліографічний матеріал про всіх українських діячів цього періоду, а в третьому - узагальнено здійснене дослідження.

Фундаментальна праця написана на величезному масиві документальних джерел з архівів міністерства іноземних справ Росії, міністерства юстиції, Синоду, рукописних сховищ Москви і Петербурга, опублікованих документів, використані дослідження, що тою чи іншою мірою дотичні до проблеми. У передмові до видання К.Харлампович писав про своє завдання прослідкувати “малороссийское церковное влияние на Великороссию во всей его широте, глубине и историческом значении”. Для цього необхідно скласти списки всіх вихідців з “Малоросії”, які працювали в Росії, показати умови їх життя та діяльності, проаналізувати твори та укласти бібліографію праць, написаних в Росії, і тільки розв’язавши ці, на думку автора, другорядні питання, можна буде встановити всебічно “церковно-культурную роль малороссов для великорусской народности и определить, в какой мере и в каком отношении они были благом и в каком – злом”²². В хронологічних межах дослідження – друга половина XVI – 1762 р. (прихід до влади Катерини II) автор виділяє три основні етапи: I) друга половина XVI-перша половина XVII ст., коли на українських землях формується новий тип школи, відповідний європейській школі того часу. В цей час розпочинається міграція духовної еліти в Росію, яку запрошували для редагування та перекладу церковно-служебної літератури, заснування шкіл. Досить поширеним явищем було переселення ченців в Росію, поїздки за милостинею до московського царя і патріарха, встановлення відновленою в 1620 р. київською митрополією контактів з московською владою. К.Харлампович там, де це можливо, по роках простежує прибуття в Росію вихідців з України, ченців, посланців митрополитів, вчених, літераторів, які привозили з собою книги, ікони та ін. Простежує їх перебування в Росії, ставлення з боку влади і церкви, використання досвіду, набутого в церковному житті України та шкільній освіті. Українці в Москві сприймалися не однозначно, їх

звинувачували в “латинстві”, змушували перехрещуватися, деякі зазнали переслідувань, були зіслані у віддалені монастирі. Але після приходу до влади Олексія Михайловича і патріарха Никона неприязнь до освічених “малоросів” поступила місцем все ширшому залученню їх до реформ церковного життя та освіти. Цей процес виокремлений автором у другий період - від приєднання України до Росії і до початку реформ Петра I. Тут прослідкована діяльність українців на поприщі церковному і освітньому, поширення українських книг в Росії, незважаючи на тимчасову їх забороноу, участь в церковних реформах патріарха Никона, переселення ченців, прибуття богомольців, збирачів милостині. Вихідці з України працюють в Росії як священники, півчі, педагоги, проповідники, письменники, перекладачі. Вони започатковують нові жанри в літературі, зокрема проповідницькій, та мистецтві, привносять новий стиль в церковний спів, де традиційна монодія поступається багатоголоссю. Кількість персоналій, які працювали в Росії, встановлена К.Харламповичем на основі документальних джерел, вражаючи. Автор причини такого масового відпливу духовної еліти з України, який розпочався в другій половині XVII ст., трактує в дусі офіційної історіографії свого часу. На перший план вносить відчуття близької етнічної спорідненості, єдиної віри, яке зберігалося в “західноруській народності” з давніх часів, а наслідком їх діяльності вважає “слияние соплеменников, сначала политическое, потом церковное, наконец нравственное”. Одним із вирішальних факторів, що сприяв цьому процесу, вважав підпорядкування української православної церкви московському патріархату. Сучасні дослідники, зокрема відомий вчений Ю.Шевельов, дещо інакше трактують причини цього явища, вважаючи вирішальним дух місіонерства, властивий українцям, які переборюючи на перших порах різні небезпеки, йшли просвітити “одновірний народ”. Безперечно, фактори політичні та церковні - протекторат московського царя, підпорядкування української православної церкви московському патріархату сприяли розширенню і поглибленню українських впливів, що свідчать про високий рівень духовного та інтелектуального життя в Україні.

Найвищого прояву українські впливи досягли в третій період (1700-1762 рр.). Вихідці з України підтримували реформи Петра I, який, як пише К.Харлампович, “ценил их прежде всего, как людей образованных, способных поставить и в Великороссии школьное образование на надлежащую высоту, поднять религиозно-нравственный уровень народа, приобщить к христианской церкви массу язычествующего инородчества”²³. В цей час, особливо в часи

правління Єлизавети, переважну більшість архиерейських кафедр в Росії посідали вихідці з України, хоча за указом 1754 р. українці і великороси урівнювалися в правах займати кафедри. Вони входили до складу Синоду, очолювали церкви в російських посольствах і місіях, були духовниками государів, військовими священиками, провадили місіонерську діяльність в Сибіру, а також в Китаї. Реформували Московську греко-слов'яно-латинську академію й були її ректорами і префектами, домашніми вчителями, відкривали школи при всіх архиерейських домах в Росії. Українці-півчч, музиканти, живописці, гравери, письменники. Не було жодної сфери духовної та інтелектуальної діяльності в Росії, де б не працювали українці. Ситуація починає змінюватися з часу приходу до влади Катерини II, коли українцям вже забороняється займати архиерейські посади, вони поступово усуваються від активної участі в церковному житті. Звуження сфери духовної діяльності вихідців з України К.Харлампович справедливо пояснює "централізованими зусиллями російського уряду, спрямованого на нівеляцію національних і релігійних відмінностей". Але варто зазначити, що натомість зростає участь освічених інтелектуалів з України в науковому і культурному житті Росії. Не маючи можливості реалізувати себе на батьківщині, де так і не зформувалася світська школа, а книгодрукування було обмежене репертуаром церковно-служебної літератури, освічені вихідці з України видають в Росії журнали і газети, займаються педагогічною, літературною, перекладацькою діяльністю. Але ця проблема виходить за межі дослідження К.Харламповича.

К.Харлампович продовжував своє дослідження. Влітку 1914 р. він звертався до факультету з проханням надати наукове відрядження до Москви і Петербурга. За свою книгу вчений одержав науковий ступінь доктора церковної історії в Петербурзькій духовній академії. В липні 1917 р. обраний Радою університету ординарним професором Казанського університету. Як і магістерська, так і докторська дисертація відзначена Карповською та Уваровською преміями.

Революції і громадянська війна, утвердження більшовицької влади круто змінили життя вченого й позначилися на його викладацькій та науковій діяльності. У своєму життєписі він писав, що від першого січня 1919 р. за декретом Раднаркому вийшов з професорського складу університету, але знову обраний 15 лютого. Проте у зв'язку з реорганізацією університету, ліквідацією історико-філологічного факультету Харлампович був змушений в 1921 р. покинути університет. Він заробляв на життя, викладаючи мате-

матику в Казанській військовій школі (1921-1922 рр.), латинську мову – у фармацевтичному технікумі (1921-1924 рр.)²⁴, працював в Татарраднаргоспі на посаді інструктора інформаційного відділу (1922-1923 рр.)²⁵.

Дослідження К.Харламповича високо цінувалися вченими його часу, зокрема українськими, тому Українська академія наук, заснована 1918 р., була зацікавлена у залученні його до співпраці. На засіданні Історично-філологічного відділу академії від 27 березня 1919 р. було прийнято рішення звернутися до К.Харламповича з пропозицією переїхати до Києва при умові обрання його академіком. К.Харлампович погодився, він надіслав свій життєпис, який разом з критичним розбором його праць, підготовленим академіком Д.Багалієм, розглядався на засіданні Історично-філологічного відділу 22 травня 1919 р. Відділ прийняв рішення болотувати його в члени УАН по кафедрі історії української церкви. 30 травня Історично-філологічний відділ за участі академіків А.Кримського, С.Єфремова, М.Петрова, Д.Багалія (головуючого) одногослоно обрав К.Харламповича членом УАН. Спільне зібрання УАН від 7 червня 1919 р. також одногослоно обрало К.Харламповича дійсним членом УАН. Академія турбувалася про переїзд Харламповича до Києва, здійснити який було не просто. Виконуючий обов'язки голови відділу А.Кримський писав у 1921 р. про складні умови життя в Києві, повідомляв, що академічна пайка видається скупо та неакуратно, погано стоїть справа з місячною платнею, ціни на продукти високі, але "щодо квартири, то жодної затримки не буде, бо в крайньому разі можна приміститися в якомусь академічному будинку"²⁶. Академія надіслала в Казань відповідні документи про виклик Харламповича до Києва як свого дійсного члена. 3 серпня 1921 р. звернулася з проханням в Наркомат освіти Татарської Радянської Соціалістичної Республіки сприяти К.Харламповичу при його переїзді до Києва. Але здійснити це не вдалося в силу розрухи, викликані революцією та війною. Наступного року в липні К.Харлампович писав А.Кримському, що "Ваше последнее сообщение об условиях киевской жизни (осенью прошлого года) было таково, что значительно охладило мою готовность переехать в Киев. Для меня стало ясно, что прожить на одноакадемическое жалованье, скудное и неакуратно выплачиваемое, семейному человеку нельзя"²⁷. Все ж вчений мав намір переїхати в Київ, він повідомляв, що перебуваючи в Москві відвідав представника українського Наркомата освіти й поцікавився, чим вони зможуть йому допомогти. Вияснилось, що йому могли б надати вагон-теплушку і грошей близько мільйона крб. Але й ця мож-

ливість була втрачена. Тепер переїзд всього сімейства - дружини і трьох дітей - коштував десятки мільйонів: "вот и сижу я, - писав К.Харлампович,- киевский академик в Казани, как бы in postibus infidelium"²⁸. Вчений запитував, чи скорочення штатів, яке скрізь мало місце, торкнулося і кафедри, академіком якої він був. Харлампович цікавився долею М.С.Грушевського, з яким був добре знайомий з часів його зіслання в Казань. Відклавши свій переїзд, К.Харлампович потрапив до категорії неблагодійних людей, які "за присудом ГПУ, не виявили належного ставлення до радянської влади". Незважаючи на тяжкі часи вчений не полишав наукової діяльності, він продовжував очолювати Казанське Товариство археології, історії і етнографії, в 1922-1924 рр. тричі обирався його головою, працював у Музейній комісії, в 1924 р. обраний членом Чувашського наукового товариства. Будучи членом Музейної комісії наполягав на передачі реквізованих більшовицькою владою у церкви історичних та мистецьких цінностей в музеї, збереження цілості книжного фонду бібліотеки Казанської духовної семінарії. Ця його громадська діяльність була розцінена як контрреволюційна і антирадянська. 20 вересня 1924 р. К.Харламповича арештували. Справа його була сфабрикована, неябику роль, як підозрював К.Харлампович, відіграли і доноси на нього з боку колишніх колег. Йому пред'явлено звинувачення за двома статтями - 72 та 73 Карного кодексу. Стаття 72 карала за збереження і поширення контрреволюційної літератури, якою виявився другий випуск 32 тому "Известий Казанского общества археологии, истории и этнографии". Харлампович докладно проаналізував висунуті проти нього звинувачення у зверненні до ВЦВК з проханням переглянути його справу. Книга вийшла в 1923 р., й ще до її видання, як пише Харлампович, Татарнаркомат освіти підозрював в змісті книги "контрреволюційність і антирадянськість". Була створена експертна комісія, яка відкинула ці звинувачення. Тоді каральні органи придумали іншу версію - книга мала місіонерський характер. Очевидно малоосвіченому слідчому Харламповичу доводилося пояснювати зміст всіх наукових статей, опублікованих у книзі, при цьому він вже змушений був трактувати деякі поняття в дусі більшовицької фразеології. Так, про статтю "Смерть и демоны смерти в представлении древних и новых греков" К.Харлампович писав, що в ній прослідковується еволюція поглядів греків протягом віків "исходя из усвоенного материалистической наукой воззрения на происхождение веры в духов и загробную жизнь из естественных условий жизни"²⁹. А щодо іншої статті - "Религиозные врачевания русских" - зазначав, що вона може бути

використана в антирелігійній пропаганді". Посилену увагу в ГПУ викликала і стаття "Минейные и проложные тексты апокрифа о Макарии Римском в славянорусской письменности". Вченому закидали, що він друкує життя святих, але К.Харлампович відповідав, що життя є важливим джерелом для вивчення російської історії, зокрема колонізації північних окраїн, в даній же статті взагалі спростовується святість та існування Макарія. Навіть те, що тексти були опубліковані церковнослов'янською мовою, оскільки вони мають історико-літературне і мовознавче значення, інкримінувалося вченому як "пренебрежение к новой орфографии". Актуальність статті "Иконографический и живописно-формальный методы изучения русской иконописи" він змушений був пояснити особливою зацікавленістю радянської влади до російського іконопису, яку називає "покровительницей искусства и науки". Але це вченого не врятувало.

Під 73 статтю був притягнутий факт розторгнення Обласним комітетом договору Казанського товариства з Комбінатом видавництва і друку на друкування "Известий" та інших наукових праць нібито на користь видання марксистської літератури, про що згадувалося у звіті діяльності Товариства. В цьому, як писав Харлампович, побачили "дискредитацию Советской власти в Казани, которую я будто бы хотел укорить в преследовании науки и которой противопоставлял марксистскую науку как не научную"³⁰. Вчений писав, що під час вилучення церковних цінностей займав тверду позицію щодо передачі їх в Центральний музей. Йому закидали, що він хотів втекти на Україну, на що Харлампович відповідав, що не відчуваючи себе винним він не тільки не прискорив свого переїзду на Україну, куди його давно звало почесне обрання академіком, але й не відмовився від посади Голови Казанського Товариства археології, історії і етнографії. Він не сприймав більшовицької пропаганди й принципово виступав проти пристосування історичного пам'ятника взяття Казані Москвою під нову ідею дружби народів. На звинувачення у нібито недоброзичливому ставленні до місцевого населення, вчений відповідав: "Нельзя работать с людьми и на их пользу, если их не любишь, и не признаешь национальных их особенностей"³¹. Ці моральні принципи К.Харлампович проніс через все своє життя. За доносом йому інкримінували також критичне ставлення до примусової організації в Статистичному управлінні, де Харлампович працював, "ячек Доброхима и Общества борьбы с безграмотностью. Я действительно был против того, чтобы принудительно включать всех служащих в новые ячейки"³². Харламповичу без суду був винен-

сений вирок адміністративного зіслання спочатку в Оренбург, а звідти в Тургай Актюбінської області строком на три роки.

К.Харлампович просив ВЦВК переглянути його справу, відмінити вирок і реабілітувати його, в противному разі продовжити слідство. Проте на питання сина в чому вина К.Харламповича, слідчий відповів: “Этого ваш отец никогда не узнает”.³³ Як людина аналітичного мислення вчений склав цілу програму для ведення слідства, при умові, що будуть дотримані всі норми законодавства. Він писав, що необхідно викликати свідків, зробити очну ставку з обвинуваченим, надати йому можливість представити нові документи, особливо щодо лояльності до більшовицької влади: “насколько я восприимчив к советской идеологии и практически способен воспринимать и проводить новые веяния и лозунги”³⁴.

Проте вирок не скасували і К.Харламповичу довелося відбути весь строк заслання. Не допомогли ні прохання його дружини, яка повідомляла йому в Актюбінськ в 1925 р., що надіслала 20 листів в різні установи, ні звернення самого Харламповича як колишнього члена-кореспондента Російської академії наук до Академії наук СРСР в Ленінград в 1925 р. з надією на амністію у зв'язку із святкуванням 200-ліття Академії, де він писав, що постраждав як представник Казанського Товариства археології, історії і етнографії і просив допомогти поверненню “в круг семьи и получить возможность работать на научном поприще в родной мне Украине, куда меня зовут давно”³⁵. Очевидно він звертався також особисто до “всеоюзного старости” М.Калініна, збереглася чернетка його листа Калініну³⁶.

Зіслання К.Харламповича без сумніву вразило Українську академію наук, яка зі свого боку неоднаразово порушувала питання перед різними владними структурами Харкова і Москви про перегляд справи К.Харламповича і його амністію та переїзд на Україну. Особисто його долею опікувався академік М.С.Грушевський, який після повернення в Україну в 1924 р. розгорнув велику організаційну і дослідницьку роботу в Академії наук. УАН зверталася до ЦВК Татарської республіки ще під час арешту Харламповича, що видно з протоколу академічного засідання від 12 січня 1925 р., в якому зазначалося, що “питання про переїзд акад. Харламповича до Києва на деякий час залишається відкритим”. У травні 1925 р. Академія приймає рішення поновити клопотання про Харламповича перед усіма відповідними органами влади. Від імені Академії було надіслано прохання до ВЦВК про амністію академіка Харламповича, але у червні Президія ВЦВК відхилила клопотання академії. У службовій записці до наркома освіти України (25 ве-

ресня 1925 р.) М. Грушевський високо цінував праці Харламповича, називав його “одним з небагатьох висококваліфікованих спеціалістів в сфері історії України”, зокрема писав, що його “старый труд о западнорусском школьном просвещении (это было первое и единственное научное исследование данного вопроса) и теперь еще незамененное никем другим”³⁷. Грушевський прохав Наркомосвіти України звернутися до ОГПУ і просити дозволити Харламповичу переїхати з Тургаю в Київ. Він щиро вірив у можливість такого рішення і повідомляв Харламповичу, що якщо він дістане дозвіл на виїзд, то мусить терміново ним скористатися, обіцяв добути йому платню в 65 крб. і поселити на перших порах у своєму кабінеті. В кінці грудня Грушевський писав Харламповичу, що йому визначена платня наукового співробітника на чотири місяці: “я думаю, что се Вам буде не тільки матеріальною підмогою, яка улекшить Ваш поворот до наукової праці, але і морально буде присмно – як скріплення Вашого фактичного зв'язку з Академією”³⁸. В одному зі своїх листів Грушевський писав, що у журналі “Комуніст” вміщений фейлетон на деяких членів УАН, серед них Харламповичу приписана “латка” – протягом багатьох років займався “обрусительством татарского населения”. Просив, можливо це буде потрібно, повідомити чи вчив Харлампович коли-небудь татарську молодіж”. М.С.Грушевський повідомляв дружині К.Харламповича Вірі Петрівні, що детально виклав справу Харламповича у Народному Комісаріаті освіти в Харкові і “если за К.В. не окажется серьезных обвинений добиваться пересмотра его дела в смысле разрешения переезда в Киев”³⁹. Але Народний комісаріат освіти, як видно з листа М.С.Грушевського від 21 листопада 1925, клопотання академії не поспішав давати дорогу.

В 1926 р. Харлампович писав в УАН із заслання, що “прошло полгода, как я оторван от служения науке и бесплодно для нее трачу время от центров украинского просвещения в казахском Тургае. Я знаю, что Всеукраинская академия наук предпринимала меры к освобождению моему из ссылки и возвращению туда, где мои знания, энергия и любовь к украинской истории могут принести максимум пользы”⁴⁰. Він зазначав, що доля його залежить до певної міри від клопотання перед Всесоюзною Головнаукою. Академія приймає рішення звернутися до Голови Московської Головнауки Ф.Петрова з проханням допомогти повернути Харламповича із заслання. У березні 1926 р. Грушевський повідомляв Харламповичу, що Президія Академії наук постановила клопотатися за нього перед Головнаукою, і що він зі свого боку від історичної секції надіслав своє клопотання. Писав, що “зубами, що назива-

ється, вигриз, щоб виїмково ухвалені Вам гроші були виплачені від І.І., обіцяли це зробити”⁴¹. Безпосередньо М.С. Грушевський доручав працівникам академії, які виявляли і копіювали документи у московських архівах, вяснити, як можна добитися амністії для Харламповича. Зокрема цим займався В.Д.Юркевич, у листах до М.С.Грушевського з Москви у 1927 р. він писав, що особисто звернувся до Особой Ради ОГПУ з проханням повідомити, чи розглядалися клопотання УАН щодо академіка К.Харламповича і які його наслідки”⁴². Але відповіді не одержав. Юркевич вяснив, що займається амністією спеціальний відділ при ВЦВК СРСР, писав, що віднайти клопотання навряд чи вдасться, тому пропонував поновити його, запитував, чи додавати лист з Ленінграду від Академії наук, де, імовірно, йшлося про амністію Харламповича. Очевидно, М.Грушевський покладав надію на амністію, приурочену до 10 річниці революції. У листопаді він писав Харламповичу: “В Кремлі запевнили, що Ви обов’язково підійдете під амністію... Тепер я чекатиму нетерпеливо вісти від Вас. Розоріться не телеграму: чи маєте вже повідомлення, що Вам вільно їхати до Києва, чи ні – в останнім разі, я зараз напишу до Москви, щоб клопоталися”⁴³. Проте амністія на академіка Харламповича не поширилася, йому довелося відбути весь термін зіслання. Незадовго до його звільнення в грудні 1927 р. Харламповичу за дорученням Голови Історично-філологічного відділу написав секретар відділу М.Левченко, він висловлював надію, що коли Харламповичу буде дана свобода “покинути Тургай і їхати куди завгодно”, він переїде в Україну. “Академія наук, - писав далі М.Левченко, вибираючи Вас у 1919 року, уже й тоді прохала приїхати до Києва. І тепер вона дуже бажала б, щоб ви, здобувши волю, переїхали не куди, як таки до нас у Київ”⁴⁴. Зі свого боку М.Грушевський також кликав Харламповича у Київ. “Ви знов, як три роки тому, - з вдячністю відповідав йому Харлампович, - пропонуєте помістити мене в своєму академічному кабінеті. Хоч би в конурі, аби в Києві”⁴⁵.

Основною доступною формою співпраці з УАН для К.Харламповича, закинутого долею у казахські степи, було рецензування для академічних видань наукових праць, за надсиланням яких йому М. Грушевський особисто слідкував. Ще перебуваючи в Актюбінську і чекаючи, коли підсохне дорогу для відправки його на верблюді в Тургай, що знаходився за 700 верст від Актюбінська, Харлампович у листі до Кримського А.Ю. писав, що “хотя я и не принимаю активного участия в научной жизни ВУАН, но так как состою ее членом и нахожусь у нее на учете, то считаю своим

долгом сообщить о своем настоящем положении и новом, в ближайшем будущем местонахождении”⁴⁶. Він зазначав, що там, більш ніж будь де, потребуватиме української літератури, тому просив надсилати йому все, що буде видавати Історично-філологічний відділ, з боєм цитував Тараса Шевченка, що буде тут “тратить літа в лютим горі”: “моя доля и тем напоминает судьбу батька Тараса, что как ему было запрещено в ссылке писать и рисовать, так и я фактически лишен права писать да и читать”⁴⁷. УАН не лише морально, але й матеріально намагалася підтримати К.Харламповича, про що свідчать листи М.С.Грушевського Харламповичу в Тургай. Сюди надсилалися видання, які К.Харлампович рецензував, його рецензії друкувалися переважно в ж. “Україна”. Академія платила Харламповичу невеликі гонорари, слідкувала за отриманням їх. Грушевський повідомляв, що йому як члену Археографічної комісії (до складу якої Харлампович був включений 10 серпня 1924 р.), планувалося завершення написання II і III томів “Малороссийского влияния на великорусскую церковную жизнь”. Рекомендував писати українською мовою, зокрема листуватися з ним українською. Харлампович досить швидко освоїв українську мову, хоча й писав Грушевському, що “важко писати, коли не балакаєш”, просив його виправляти помилки, що Грушевський, підтримуючи його бажання, охоче робив. В засланні Харлампович прорецензував ряд білоруських видань, серед них В.Пічети “Гісторія Беларусі”, розвідку К.Студинського “Олександр Духнович і Галичина”, дослідження польського вченого Алоїза Ванчури “Szkolnictwo w starej Rusi” (1923), присвяченого питанням освіти в Давній Русі, польський журнал Archeion, збірники “Архівна справа” та ін. Необхідно зазначити, що там де мова йшла про проблеми, добре відомі Харламповичу, його рецензії написані зі знанням джерел та документальних матеріалів, історіографії тої чи іншої проблеми. Його висока освіта, величезна ерудиція надавала змогу навіть в умовах заслання, коли не було можливості використати потрібну літературу, обґрунтовано полемізувати з авторами, це особливо простежується у рецензіях на книгу В.Пічети та Алоїза Ванчури. В.Пічета, як пише рецензент, не чітко визначив етнічне ядро, яке стало основою для формування білоруського народу, не виділив історичні етапи у цьому процесі, підміняє поняття формування народу та держави. Він заперечував проти вживання автором терміну “литовсько-білоруська” держава, вважаючи, що таким чином применшується в ній значення елементу руського – українського і пропонує залишити термін “литовсько-руська держава”. Вчений, як зазначає рецензент, не показав

українські культурні впливи.⁴⁸ Загалом, рецензія написана відповідно до схеми історії України-Руси М.Грушевського, імовірно він вніс свої уточнення в текст.

Інша рецензія, присвячена дослідженню польського вченого історії школи в Давній Русі Алоїза Ванчури, з ним особисто був знайомий К. Харлампович, коли його як солдата австрійської армії було інтерновано в Казань. Вона написана настільки ґрунтовна, що дає повне уявлення про концептуальні підходи, знання джерел та літератури і основні висновки автора. Харлампович, якому належить дослідження історії школи в домонгольській Русі, показав всі неузгодження і помилкові трактування щодо початку заснування шкіл, їх характеру, призначення. Основна розбіжність між рецензентом і дослідником знаходилася в царині визначення характеру шкіл, які на думку автора книги були церковними і призначалися в першу чергу для підготовки священників, в них навчалися також діти нижчих верств. Він стверджував, що світської школи на Русі не було, освітою займався болгарське духовенство і це була не грецька освіта. В цих школах вчили переважно читати, писати вчили в інших школах. Харлампович обґрунтовано доводить, що хоча в “них вчили слов’янської грамоти й підручниками були богослужбові книги, але переважно грецькі вчителі, хай і духовного стану, знайомили учнів і з тими науками, які в Греції входили до програм середньої та вищої школи”⁴⁹. На це опосередковано вказує освіченість таких діячів як Іларіон, Кирило Туровський, Климент Смолятич та ін. На думку рецензента доказом поширення писемності в Русі є книги та акти, що збереглися. Сам Харлампович належав до тих істориків, для яких історичний факт, зафіксований в документі, мав абсолютну цінність, й вважав, що кожна гіпотеза повинна обґрунтуватися документально. Водночас зазначав, що дослідник має право на робочу гіпотезу, яка може підтвердитися, або ж спростуватися подальшими дослідженнями. Безперечно, історія школи в Давній Русі ґрунтується більшою мірою на опосередкованих даних, внаслідок чого можна недооцінити ті чи інші явища, або ж упереджено їх трактувати. На ряд таких упереджень і вказав К.Харлампович у своїй рецензії, хоча загалом визнавав, що “книга заслуговує повної уваги”.

Детально проаналізоване і польське видання “Archaeion” (1927, № 6), де вказані основні польські архіви, кількість справ, що зберігаються в них, висвітлювалися питання архівознавства, збереження, підпорядкування архівів та ін. Але основною проблемою, яка обговорювалася на сторінках журналу, була реституція польських архівів з Росії та України. Ця проблема торкалася безпо-

середньо планів Археографічної комісії. Зокрема, вказувалося, що навколо книг Литовської та Коронної метрик, вивезених в Росію після третього поділу Польщі, точилися великі суперечки, і коли полякам вдалося довести належність частини книг Литовської метрики до Коронної та вони були передані за умовами Ризького миру (1923 р.) Польщі, то Волинська метрика була визнана такою, яка стосується історії України і залишена у Москві. Характеризуючи принципіву позицію польського уряду щодо повернення архівів автор особливо підкреслював велику любов поляків до своїх архівів⁵⁰.

Цікавою є і рецензія Харламповича на публікацію О.Лотоцького “Церковний устав кн. Володимира Великого”. Рецензент пише, що, імовірно, автор готує більше видання, тому є необхідність акцентувати увагу на таких принципових моментах – вивчення якнайбільшої кількості українських списків та їх палеографії, виявлення відношення Устава до пам’яток церковного законодавства Заходу⁵¹. Він висловлював впевненість, що “канонічне право римсько-католицької церкви вплинуло на Устав якщо не безпосередньо, то опосередковано, ще вірогідніше – через посередництво права різних народів Західної Європи. Від неї Русь не була відділена китайським муром”⁵². Грушевський просив прорецензувати статті О.А.Савича, опубліковані в “Працях Білоруського державного університету в Мінську”, як і самі ці видання. Харлампович підтримував добрі стосунки з О.Савичем, вони обидва були учнями відомого вченого П.Жуковича. Ще у 1921 р. Савич писав Харламповичу в Казань, що завдяки підтримці і наполегливості ректора Мінського університету В.Пічети незважаючи на протидію М.Н.Покровського⁵³, який “упорно не хотів утверждати мене на кафедре русской истории как ученика Жуковича и Любавского, не социалиста и не марксиста. Но в конце концов я вышел победителем, хотя долго буду под надзором всякого рода комков и ячеек”⁵⁴. Савич висловлював надію на співпрацю Харламповича з білоруським науковим центром - Інститутом білоруської культури при Мінському університеті, на основі якого утворилася Білоруська академія наук, повідомляв йому умови мінського життя і просив допомогти визначитися з темою для докторської дисертації: “В настоящее время Вы единственный квалифицированный ученый нашей школы Кояловича – Жуковича и по-моему необходимо в русской исторической науке продолжить белорусское течение”⁵⁵. Савич цікавився уніатським церковним життям та школами, його стаття в “Працях Білоруського державного університету” “Западнорусские униатские школы XVII –

XVIII вв.” викликала схвальну оцінку у Харламповича. У своєму дослідженні “Западнорусские православные школы” Харлампович один з розділів присвятив уніатським школам, але відзначав, що в рецензованій праці Савича розширені хронологічні межі, введені в обіг нові документи, його розвідка “була б безсумнівним вкладом в історію як Білоруси, так і України, а також і в загальну педагогіку”⁵⁶. Все ж рецензент не погоджувався з деякими положеннями автора, зокрема усталеним твердженням, що православна ієрархія, яка прийняла унію, керувалася лише особистими інтересами, а саме - бажала стати сенаторами. “Тоді як розуміти, писав К.Харлампович, що при перших же кроках у бік унії вони вимовляли собі право закладати школи, семінарії, друкарні для піднесення народної освіти”. Прикладом для уніатів стали єзуїтські колеґіуми, які перемогли в Речі Посполитій реформаційні рухи тому, що “розвинули цілу низку освітніх закладів”.

Можливо К.Харлампович порекомендував й О.Савичу дещо ширшу тему, яка оформилася в монографічне дослідження “Нариси культурних рухів на Україні та Білорусії XVI-XVIII ст.”, видана у Києві в 1929 р. Харлампович також ознайомився з цією роботою і підтримував її видання. У листі до М.Грушевського (1.XII. 1927 р.) писав, що та робота, яку Савич представив в ВУАН “викликала серед російських істориків низку похвальних оцінок. Деякі з цих вчених хотіли дати йому доктора від Академії наук СРСР. Але з цим не згоден академік Покровський. Тоді порекомендували йому звернутися до Української академії, що він і зробив”⁵⁷. (Пізніше О. Савич виступав опонентом на захисті у Москві докторської дисертації Н.Полонської-Василенко). Харлампович також повідомляв Грушевського, що Савич “високо оцінив його зауваження щодо культурних рухів і виконає їх.”

Відірваного від сім’ї та інтелектуального оточення академіка Харламповича тишило, що УАН його підтримує і цим він ділився зі своїми рідними. В листі до дружини (9.07. 1925 р.) він пише, що журнал “Україна надрукував його рецензію на книгу В.Пічети, повністю написавши його прізвище, а в змісті книги – з титулом академік, ”спасибо М.С. (Грушевському) за такое поощрение моих трудов”⁵⁸.

Перебуваючи на засланні Харлампович і тут знаходив для себе науковий інтерес. Свідченням цьому є написана на підставі спогадів очевидців праця “Восстание тургайских казак-киргизов 1916 – 1917 гг.” (видана під егідою Товариства вивчення Казакстана в Кизил-Орді, 1926 р.). В основу покладені свідчення очевидців про військовий виступ “казак-киргизів” – казахів, спрямований

проти царської адміністрації, яка намагалася виконати імператорський наказ від 25 червня (ст. ст.) 1916 р. про мобілізацію іногородців Росії, звільнених від військової повинності, на тиллові роботи, переважно молоді у віці від 19 до 31 років. Корінне населення противилося цьому, організувало озброєні загони, які здійснили кілька спроб взяти м. Тургай, де знаходився російський гарнізон і комендатура. Написана праця досить детально, живо викладені події цього повстання, свідками і учасниками яких були люди, що передали Харламповичу свої записи. Але варто зауважити, що К.Харлампович не обмежився лише свідченнями учасників і очевидців . Працюючи рахівником у Тургайському виконкомі він використав документальні матеріали, віднайдені ним “в куче бумаг, составляющих старый архив ТургайИК”а, совсем неразобранный”⁵⁹. За своєю виробленою роками методикою він намагався уточнити або ж перевірити факти, маючи під руками дуже обмежене коло наукових видань, зокрема часто робить поклики на “Очерки революционного движения в Средней Азии”. У висновках К.Харлампович наголошує, що указ про тиллові роботи став приводом до вибуху накопичуваного протягом двох століть з часу підкорення казахів Російською імперією невдоволення політикою царського уряду по відношенню до іногородців, відзначав безправ’я місцевого населення, утиски з боку адміністративних органів, в яких процвітало хабарництво, запровадження російської абетки та російських підручників для початкових шкіл, в яких містилися християнські молитви, що викликало неприязнь з боку мусульманського населення. На цій підставі робив висновок, що основними причинами повстання казахів були утиски політично-культурні. Цікаві спостереження Харламповича з приводу інтеграції в російський соціокультурний простір казахської інтелігенції, яка виступала проти повстання. Вона, як зазначав К.Харлампович, “выросла на русской культуре, сроднилась с нею, ею дорожила”⁶⁰. Це явище було характерне не лише для казахської інтелігенції, але й для інших народів, що входили до складу Російської імперії. Харлампович опублікував також кілька документів: донесення Тургайському губернатору від помічника Тургайського повітового начальника про заходи, які здійснювала влада для придушення повстання, та спогади одного з очевидців. До публікації спогадів редакція дала цілий ряд пояснень, уточнюючи факти, або ж не погоджуючись з оцінками. Цю працю Харлампович, “случайный тургайский гость”, як він казав про себе, написав зі властивою йому швидкістю. Він прибув у Тургай весною 1925 р., а 1 червня 1926 р. праця уже була написана і видана. Примірник книги подарував

М.Грушевському.

Після звільнення із заслання переїзду Харламповича до Києва завадила заборона проживати у великих містах. Невипадково пізніше він звертався у комітет "Помощь политзаклученным", який очолювала дружина М.Горького К.Пешкова, й у 1930 р. одержав відповідь, що не має обмежень на місце проживання. Харлампович, знову ж "случайным гостем", як він писав пізніше, опинився у Ніжині. В публікаціях, присвячених вченому, зустрічається згадка про те, що в Ніжині жили родичі його дружини. Харлампович приїхав один, очевидно на початку 1928 р. Ніжинський професор М.Бережков у своєму щоденнику записав 17 лютого 1928 р., що познайомився у О.І.Покровського з професором Харламповичем, "професор и академик - товарищ Дмитрию Ивановичу по Санкт-Петербургской духовной академии"⁶¹, пізніше переїхала і його дружина. Деталі побутового життя вченого в Ніжині маловідомі. Він знімав квартиру в інститутського професора І.Г.Турцевича, заприятелював з ніжинськими вченими, зокрема М.Бережковим, А. Єршовим, О.Андрієвським. Вони часто збиралися, вели наукові розмови, про одну з таких зустрічей згадує у своєму щоденнику М.Бережков, коли до нього прийшли Д.Абрамович і К.Харлампович і вели розмову про житіє св. равноапостольної княгині Ольги у Четьях-Мінеях Св.Дмитрія Ростовського⁶².

Повернення академіка Харламповича із заслання співпало з початком більшовицького наступу на академічні установи. Академія підпорядковувалася Народному комісаріату освіти, для перевірки її діяльності була створена комісія. В протоколі засідання колегії НКО, де підводилися підсумки діяльності цієї комісії (від 9 березня 1928 р.), зазначено: "Визнати неможливим затвердити (акдеміками) таких осіб з політичного та ідеологічного боку та за недостатньою їх кваліфікацією як Харламповича К.В. і Міщенко Ф.І."⁶³ Виключення К.Харламповича і Ф.Міщенко зі складу академіків, як пише Н.Полонська-Василенко, було здійснено за вказівкою М.Скрипника, на той час наркома освіти. В провину їм ставилося те, що вони були професорами духовних академій, а вже це для більшовицької влади було ознакою "недостатньої кваліфікації". Проте, завдяки наполегливості М.Грушевського, співпраця К.Харламповича з Історично-філологічним відділом не припинилася. М.Грушевський мав намір утворити у Ніжині науковий осередок, який тісно співпрацював би з академічними установами й брав активну участь у підготовці академічних видань, рецензуванні праць для ж. "Україна" та "Записок Історично-філологічного відділу", а також біографічного словника. В листі до

К. Харламповича в Ніжин (20.08.28) М. Грушевський писав: "Прошу Вас взяти участь в організації рецензійного відділу "України" взагалі, разом з Дмитром Івановичем (Абрамовичем), Миколою Неоновичем (Петровським), Олексом Івановичем (Покровським), Анатолієм Григоровичем (Єршовим), Костянтиним Теодосієвичем (Штепою), а може з іншими, як професор Рихлик, Турцевич і інші"⁶⁴. Грушевський вважав за необхідне широко інформувати читачів на сторінках ж. "Україна" про всі нові публікації як українські, так російські, білоруські, польські та ін. з історії, літератури, етнографії, мови, мистецтва, археології, права, краєзнавства, й покладав у цьому надію "на ніжинські наукові сили". В іншому листі, дякуючи Харламповичу за згоду, Грушевський висловлював бажання зробити в Ніжині "охочий гурток людей, готових прийняти на себе обговорення кожного видання... Такий гурток зложився у Львові, як я організував "Записки" в 1890-х рр. і їх бібліографічний відділ був найкращим, що було коли небудь на Україні"⁶⁵. М.Грушевський скликав кілька нарад співробітників журналу та історичної секції, де поряд з іншими обговорювалися питання бібліографії. В листі до Харламповича він висував основні вимоги до рецензій – не лише називати опубліковані в збірниках статті, але й давати їм характеристику, наголошував, що журнал "Україна" є органом українознавства, тому необхідно рецензувати праці, які стосуються "як історії, так і всіх інших галузей гуманітарних наук і не цураться також загальних тем з неукраїнського обсягу". Очевидно життя Харламповича у Ніжині було важким, М.Грушевський турбувався про виплату гонорарів, часто авансом, по дружньому переймався його турботами, рекомендував лікарів у Києві, навіть вказував вартість консультації і радив поєднати приїзд до Києва на бібліографічну нараду з відвідуванням лікаря. Співчутлива участь М.Грушевського у житті К.Харламповича безсумнівно підтримували його у тяжких обставинах. Грушевський сподівався, що Харламповичу все ж таки вдасться переїхати до Києва і тоді він очолить бібліографічний відділ. 23 грудня 1928 р. померла дружина К.Харламповича Віра Петрівна, як записав М.Бережков у своєму щоденнику⁶⁶. Смерть дружини, яка була йому вірним другом і помічником, з мужністю витримувала всі тяготи життя, що випали на її долю після арешту і зіслання чоловіка, було великою втратою для К.Харламповича. Щоб утримати сім'ю вона прала чужу білизну, у листі до чоловіка писала, що прала навіть на Благовіщення, і коли одна їх знайома сказала, що це великий гріх працювати в таке свято, то Віра Петрівна їй відповіла: "Лучше белье стирать, чем биться головой об стенку"⁶⁷. Вона надсилала в

Тургай посилки, мала намір приїхати до чоловіка, детально описувала в листах життя дітей, морально підтримувала.

Перебуваючи в Ніжині К.Харлампович продовжував рецензувати для академічних видань нові публікації. З властивою йому педантичністю і відповідальністю він акцентував увагу на принципових питаннях, зокрема рецензуючи білоруські видання, оскільки був спеціалістом з багатьох проблем, дотичних до історії Білорусі. Взагалі М.Грушевський бачив в особі К. Харламповича вченого, який зміг би очолити в українській історичній науці напрямок дослідження українсько-білоруських взаємин. Про це згадував Харлампович у листі до К.Копержинського (25.IX.1930 р.) у зв'язку з рецензією на видання Білоруської академії наук: "Михаил Сергеевич давно хотел установить более тесную связь между двумя академиями и даже намечал меня для этой роли"⁶⁸. Харлампович не погоджувався з помітною в білоруських виданнях 20-х років тенденцією не враховувати українське населення Західної Білорусії. Зокрема, в листі до С.К.Шамрая (28.X.1930 р.) з приводу своєї рецензії на "білоруську селянсько-робітничу громаду", яка, очевидно, довго не друкувалася в ж. "Україна", Харлампович запитував, можливо в ній не витриманий "тон или такт", або ж редакцію цікавлять лише матеріали, котрі дотичні до історії України. Тоді, зауважив вчений, дослідження торкається саме історії України, оскільки "в состав Западной Белоруссии входят уезды почти с исключительным украинским населением (Кобринский и Берестейский)... У наших братьев белоруссов есть тенденция, которую они проводят систематически и планомерно во всех своих исторических работах, именно анексировать значительный кусок украинской по населению территории"⁶⁹. Для вченого основним критерієм був принцип об'єктивності, незалежно від реакції як вчених, так і політиків. Він вважав, що науковий український журнал повинен з'ясувати непорозуміння з приводу статистичних даних, якими оперують білоруські вчені, котрі "превращают 60-80% украинского населения в некоторых уездах в белоруссов, и делают вид, что там украинцем и не пахнет"⁷⁰. Якщо українські вчені, зауважував Харлампович не внесуть ясність у це питання, то це може дати привід і для інших, зокрема польських дослідників: "если мы белоруссам позволяем извращать статистические данные и переделывать этнографическую карту Западной России, как осмелился отказать в этом полякам"⁷¹. Очевидно рецензію передбачалося передати в ж. "Червоний шлях", де К.Харлампович опублікував (1930 р., №5-6) рецензію на книгу "Запросы белорусских посланцев в польский сейм 1922-1926 гг. (Минск, 1927). Ця

рецензія, як і попередня публікація Харламповича "Становище українців та білорусів у Польщі" (ж. "Червоний шлях", 1928, № 7) дещо інша за тональністю з точки зору оцінки становища білорусів і українців у Польській державі. В ній відчутний публіцистичний підхід, що ґрунтувався на сприйнятті більшовицькою владою повоєнної Польщі як ворожої СРСР, у зв'язку з чим увага акцентувалася на економічних, політичних та культурно-релігійних утисках українців та білорусів в Польщі. Про ті проблеми, які висунуті Харламповичем у листі до С.Шамрая, тут мова не йшла.

К.Харлампович рецензував для ж. "Україна" різні видання – Записки Миколаївського, Волинського, Харківського, Одеського, Дніпропетровського, Київського, Ніжинського Інститутів народної освіти, ж. "Архівна справа". Його рецензії інколи дуже стислі, лише переказують зміст книг, в інших більш детально розглядаються проблеми, дотичні до наукових інтересів самого Харламповича. Наприклад, рецензія на книгу І.Огієнка "Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність" (Т.2, Варшава, 1928) відзначається принциповими зауваженнями щодо термінології, прочитання грецьких назв, плутанини джерел. Хоча монографія, як зазначав рецензент, призначена переважно для студентів, проте потребує багатьох уточнень, вона має описовий характер. Як правило, рецензії К.Харламповича достатньо інформативні, як, наприклад, рецензії на ж. "Архівна справа". Знаючи свою здатність писати розлого, пропонував скорочувати текст до потрібного редакції обсягу, висловлював думку, що "со стороны виднее, что в рецензии важнее и каков должен быть ее объем"⁷².

М.Грушевський сподівався залучити Харламповича на штатну посаду в Академію наук, зокрема у Педагогічній комісії. У квітні 1929 р. К.Харлампович мав намір взяти участь у конкурсі на вакантну посаду наукового співробітника цієї комісії. У заяві він писав, що з 31 .У.1928 р. перебував на "посаді постійного керівничого секції Науково-педагогічної Комісії УАН"⁷³. Проте М.Грушевський основним завданням К.Харламповича вважав продовження дослідження "Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь", тому у своїх листах він давав пораду займатися тим, "до чого Вас тягне".

Поряд з рецензуванням іншим зацікавленням вченого стала робота над підготовкою біографічного словника, для укладання якого в академії була створена Постійна комісія, її очолював М.М.Могилянський. У листах до К.Харламповича він пропонував йому писати статті, рекомендувати для тих чи інших статей ніжинських вчених, запропонувати персоналії, які мають бути пред-

ставлені у словнику. К.Харлампович відгукнувся на цю пропозицію, листувався з М.М.Могилянським з приводу персоналії, рекомендував залучити до роботи в Комісії М.Петровського, Д.Абрамовича, В.Резанова, А.Єршова. Пропонував включити до словника діячів братських шкіл, Острозької та Києво-Могилянської академії, церковних ієрархів, вихідців з України, які переселилися в Росію, відомі родини козацької старшини. Харлампович писав, що готовий включиться в цю роботу, оскільки він “совершенно свободен и от должности, и от обязательной работы”⁷⁴. М.М.Могилянській зі свого боку підтримував Харламповича, слідував за своєчасною виплатою гонорару, співчував, коли він був невеликий, або ж виплата затримувалася у зв’язку з великими труднощами, які виникли в діяльності Комісії внаслідок тотального наступу більшовицької ідеології. Керівника Комісії звинувачували в затримці видання першого тому словника, малому вмісту в ньому статей про революційних та партійних більшовицьких діячів. Кошти на підготовку статей не надходили, наявний матеріал не редагувався, гальмували роботу і безпосередні підлеглі М.Могилянського, як про це писав йому Харлампович. Комісії все складніше було працювати і К.Харлампович, розуміючи ситуацію, яка склалася в Академії, передбачав ліквідацію Комісії, що призведе і до закінчення його співпраці: “Из числа ваших подопечных будут исключены все лица духовного сана, а из Ваших сотрудников – писавшие о них, и в том числе нижеподписавшийся. Если же Вы обращаетесь ко мне, и я еще Вам нужен, то я могу ликовать”⁷⁵. У 1933 р. Могилянський був звільнений з академії, підготовка біографічного словника припинена, а сам керівник комісії репресований. Харлампович продовжував залишатися членом Археографічної комісії, його запрошували взяти участь у діяльності Комісії сходознавства, для якої він склав проект публікації мемуарів і щоденників чужинців, які перебували в Україні. Ще будучи в Ніжині він добре розумів всі ті переміни, які розпочалися в академії з часу інспірованого більшовицькою владою процесу “СВУ” – спілки визволення України, яка призвела до тотального винищення української інтелігенції. У листі до С.Шамрая (28.X.1930 р.) він з сумом констатував, що його “учено-литературная деятельность суживается и сокращается и я ишу более легкой и более безопасной работы, находя удовлетворение в корректуре, в заполнении библиографических карточек, в составлении указателей.”⁷⁶ І все ж йому хотілося справжньої наукової роботи, тому пропонував свої послуги М.Грушевському “для написання 9 тома “Історії України-Руси” і “Історії української

літератури” - “если бы жил в Киеве. Пока же я нежинец и не вижу конца и края своего жития здесь”⁷⁷.

Познайомившись з ніжинськими вченими К.Харлампович захопився новою для нього темою – історією грецької колонії в Ніжині. М.Грушевський підтримав цю ідею. Напрочуд швидко Харлампович написав “Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.)”. Очевидно йому передали свої матеріали М.Бережков, який у своєму щоденнику зробив запис, що “был у меня К.Харлампович: желает иметь от меня сведений о Нежине. Надо будет дать ему книг своих и указаний на источники исторические о Нежине. А я запоздал со своей работой по истории города Нежина”⁷⁸. Свої матеріали передав також О. Андрієвський, про що писав у своєму щоденнику М. Бережков. Сучасні дослідники відзначають великий вклад Харламповича в дослідження історії грецького братства. Воно базується переважно на документах самого братства, які зберігалися в Ніжині. Харлампович створив “по суті єдину і першу в часі справді наукову розробку розвідку-життєпис грецького братства першого століття, поповнюючи і спростовуючи те, що вже друкувалося про греків”⁷⁹. Праця, як її уявляв Харлампович, мала складатися з 6 нарисів, які охоплювали історію виникнення, еволюцію братства, взамовідносини з місцевим людом та гетьманським урядом, появу власного магістрату, національний склад, професійну зайнятість, статистичні дані, особливості грецького судочинства у порівнянні з системою судочинства, що діяла на Лівобережній Україні, просвітницьку діяльність товариства та ін. Надрукований був лише перший з нарисів. У листі до С.Шамрая (13.XI.1930 р.) він писав, що відносно “Треков, то я их торопился выучить в виду того, что у К-на такая масса рукописей. Но доверяю такту и доброжелательству ко мне лично М.С. (Грушевського) и не настаиваю теперь, чтобы обращались сейчас к К-ну”⁸⁰. Проте видання, незважаючи на коротку, але схвальну рецензію О.С.Грушевського на перший нарис, було припинено. Побіжно на архівних матеріалах писав невеличкі студії “Як судили гайдамаків у Ніжині”. “Пригоди одного ніжинського грека”. Історію Ніжинської грецької громади Харлампович починає з 1675 р., коли вона зформувалася як церковна громада, невідомою рисою якої було усвідомлення себе “торгівельно-становою організацією”. Поява особливого стану “грецького” завершилася створенням у 1785 р. Грецького магістрату. Цікаві спостереження Харламповича щодо відносин греків з ніженським магістратом. Незважаючи на часту конфліктність ситуацій між греками і місцевим населенням, обумовлену особливою юрисдикцією греків, за

якою вони звільнялися від багатьох повинностей, які несли ніжинські міщани, а також зловживання, зокрема в торгівлі, греки не жили аж надто уособлено. Вони користувалися послугами місцевого населення, зокрема писарі і судді у грецькому братстві були українці. Він відзначав їх високу професійну підготовку.

Життя в Ніжині ставало для Харламповича надзвичайно тяжким, затримувалася виплата гонорарів, очевидно у нього не було ніяких засобів до існування. Тому отримавши повідомлення з Москви про дозвіл на вільне проживання він переїздить імовірно восени 1931 р. до Києва (за квартирним розрахунком з І. Турцевичем Харлампович заплатив йому за вересень 20 крб., а взагалі платив по 25 крб. за місяць). Зупиняється у родичів дружини брата Михайла і як писав у листах в Ніжин до М.Бережкова, втягувався в кийське життя: “Здесь хорошо уже тем, что можна найти работу... имею сдельную работу по части библиографии и корректуры”, але й тут платили не регулярно. Харлампович сподівався на посаду постійного коректора у Держвидаві у двох нових журналах – “Економіст-марксист” і “Історик-марксист”⁸¹. Він ходив на засідання Археографічної комісії, комісії Соціально-економічної історії, Близького Сходу, писав М. Бережкову, що багато міг би розповісти про академічне життя, але сподівався на зустріч з ним. В одному зі своїх листів (18.II.1932 р.), незадовго до раптової смері Харлампович написав Бережкову про кампанію, яка розпочалася в академії проти відомих вчених. Повідомляв, що в Комісії Близького Сходу буде заслухано дві доповіді – “Кримський як історик Турції і Кримський як історик ісламу”, які покладуть “начало новой дискуссии, наподобие той, которой объектами и жертвами были академики Крымский, Вобльи, Яснопольский” і далі: “Полоса “критики” и “самокритики” захватила чуть ли не всех работников просветительного фронта. Одни каются, других изобличают. Изобличали также Каманина И. во всяческих уклонах и невежестве (“медный лоб”, “профессор” в кавичках). В Пролет-правде он напечатал покаянное письмо”. Далі Харлампович повідомляв про засідання Археографічної комісії, де обговорювали доповідь про “буржуазный характер работ и изданий Комиссии до 1931 года. Нашли, что доклад нужно детализировать и назвать в нем не только Грушевского председателя, но и всех членов, а затем вынести на широкое обсуждение”⁸². На засіданні Комісії Близького Сходу була зачитана доповідь М.Петровського “До історії зв’язків України з Турцією в XVII ст.”. Сам автор не був присутній на засіданні, його доповідь зачитав Штепа. Доповідь, як зазначає Харлампович у листі, дуже критикували, в ній знайшли “про-

явления свойственной автору буржуазной идеологии, отсутствие классового анализа, поверхностность и т.д.”⁸³ Далі він пише про підготовку нових планів на 1932 р., актуальність досліджень яких визначалася “пригодностью для пролетариата”.

Харлампович сподівався найти постійну роботу, йому обіцяли посаду бібліотекаря у новоствореному Науково-дослідному інституті педагогіки. Але до вирішення питання він займався обстеженням шкільних бібліотек, відбирав книги, які могли б знадобитися для інститутської бібліотеки. За кілька днів до своєї раптової смері Харлампович писав М.Бережкову, що “все еще не служу... После большого перерыва опять появилось немалое количество корректуры. Попадает и другая работа из Держвидава. Она часто механическая, но тем лучше, нет затрат умственной энергии.”⁸⁴ Заслання, тяжкі матеріальні і моральні умови життя підірвали здоров’я відомого вченого. На життєписі К.Харламповича, укладеному для обрання академіком у 1919 р. написано, що він помер 24 березня 1932 р. від завороту кишок.

- 1 Біднов В. К. В. Харлампович (1870-1932). – Варшава, 1933.
- 2 Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. – Мюнхен, 1955-1958. Друге вид. – К., 1993.
- 3 Олександр Оглоблин. Українська історіографія 1917-1957 / Переклад з англійської. – К., 2003.
- 4 Депенчук Л. Константин Васильевич Харлампович (1870-1932). // Очерки истории естествознания и техники. Вип. 38. – К., 1990; Матвеева Л., Циганкова Е., Янковский О. Трагичні сторінки. (З історії Академії наук України). // Україна. Наука і культура. Вип. 28. – К., 1994; Юркова О. Доля академіка. // Історичний календар 2000. – К., 1999; Справа академіка К.В.Харламповича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О.Морозова. // Сіверянський літопис. –2000. - №1; - № 2; –2001. - № 4.
- 5 Українська академія наук запрошувала вченого незадовго до його смері у грудні 1918 р. переїхати до Києва й стати її членом.
- 6 Харлампович К. Платон Михайлович Жукович. // Записки Історично-філологічного відділу. 1925 - Кн. VI. – С.247.
- 7 Ісасвич Я. Д. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. - Львів, 1996. – С. 314; Мицько І. Острозька слов’яно-греко-латинська академія. – К., 1989.
- 8 Пл. Жукович. Отзыв на сочинение г.К.Харламповича “Западнорусские православные школы”. - СПб, 1902. - С. 12.
- 9 Голубев С. Отзыв о сочинении г.К.Харламповича “Западнорусские православные школы”. М., 1907. - С.16.
- 10 Там само. - С. 20.
- 11 НБУ ім.В.І.Вернадського. Інститут рукопису. Ф. III, спр. № 10757. - Арк. 1.
- 12 Киевская старина, 1902. - №7-8. – С. 69.
- 13 Див. Философская мысль в Киеве. Историко-философский очерк. – К.,

- 1982; Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура.- К., 2001;
- 14 Киевская старина. 1902. -№ 7-8. - С.44-69.
- 15 Там само. - С. 47
- 16 Там само. -С.53.
- 17 Там само. - С.62.
- 18 Там само. - С. 69.
- 19 НБУ ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису. Ф.ІІІ, спр. № 7618. - Арк. 1 зв.
- 20 Біднов В. К.В.Харлампович (1870-1932). - Варшава, 1933.- С.5.
- 21 Там само. - С. 8.
- 22 Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т.1. - Казань, 1914. - С.ІV.
- 23 Там само. - С.465.
- 24 Ніжинська філія ДАЧО. Ф. Р-6214, оп.1, спр.1. - Арк.112.
- 25 НБУ ім.В.І.Вернадського. Ін-тут рукопису. Ф.Х, спр. № 6460. - Арк 1.
- 26 Там само. Ф.Х, спр. № 18941. - Арк. 32.
- 27 Там само. - Арк.23.
- 28 Там само.
- 29 Там само. Ф. 1, спр. № 26331. -Арк. 8 зв.
- 30 Там само. - Арк. 9 зв.
- 31 Там само. - Арк. 10 зв.
- 32 Там само. -Арк. 11 зв.
- 33 Там само. - Арк. 10.
- 34 Там само. - Арк. 12.
- 35 Ніжинська філія ДАЧО. Ф.Р-6214, спр. 1. - Арк 116 зв.
- 36 Там само. - Арк.150.
- 37 Справа академіка К.В.Харламповича. Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С.79
- 38 Там само. - С. 81.
- 39 Справа академіка К.В.Харламповича. Сіверянський літопис. - 2001. - № 4. - С.55.
- 40 НБУ ім.В.І.Вернадського. Інститут рукопису. Ф.1, спр. № 26353. - Арк. 14.
- 41 Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С. 83.
- 42 ЦДІАУ, ф. 1235, оп.1, спр.855. - Арк.10
- 43 Сіверянський літопис -2001. - №4.- С.56.
- 44 Сіверянський літопис. - 2000, - № 2.- С.65.
- 45 ЦДІАУ. Ф. 1235, оп.1, спр. 806. - Арк.6.
- 46 НБУ ім. В.І.Вернадського. Ф.Х, Спр. № 26331. - Арк. 17.
- 47 Там само.
- 48 Україна. - 1925, кн. 1-2-3.- С. 162
- 49 Україна - 1926, - Кн. 1-6. - С.142.
- 50 Україна.- 1927. - Кн. 6. - С. 183.
- 51 Україна. - 1927. - Кн. 1-2. - С. 172.
- 52 Там само. - С.177.
- 53 Пізніше О.Савич брав участь у дискусії з М.Покровським, спростовував з класових позицій деякі положення вченого щодо питань російсько-польських відносин поч. 17 ст.
- 54 Ніжинська філія ДАЧО. Ф. Р-6214, оп.1, спр.1. - Арк. 117.

- 55 Там само. -Арк.118.
- 56 Україна, 1927, кн.1-2.- С. 201.
- 57 ЦДІАУ. Ф. 1235, оп.1, спр. 806. - Арк.32.
- 58 Ніжинська філія ДАЧО. Ф Р-6214, оп.1, спр.1. - Арк. 28.
- 59 Харлампович К. В. Восстание тургайских-казак-киргизов. - С. 40.
- 60 Там само. - С 29.
- 61 НБУ ім.В.І.Вернадського. Ін-тут рукопису. Ф.ХХІІІ, спр. 58. - Арк.3.
- 62 Там само. - Арк.17 зв.
- 63 Історія Національної академії наук України (1924-1928). Документи і матеріали.- К., 1998.- С. 438.
- 64 Сіверянський літопис, 2000 - №2. - С. 67.
- 65 Там само. - С. 68.
- 66 НБУ ім.В.І.Вернадського. Інститут рукопису. Ф.ХХІІІ, спр. 58. - Арк 20.
- 67 Ніжинська філія ДАЧО. Ф. Р-6214, оп. 1, спр. 1.- Арк. 28.
- 68 НБУ ім.В.І.Вернадського. Інститут рукопису. Ф.Х, спр. № 18818. - Арк. 1.
- 69 Там само. Ф.Х, спр. № 18942. - Арк. 1, зв.
- 70 Там само. - Арк 1 зв.
- 71 Там само. - Арк. 2.
- 72 Там само. Ф. Х, спр. № 2032. - Арк.38.
- 73 Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - С. 71.
- 74 НБУ ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису. Ф.Х, спр.№ 6476. - Арк.
- 75 Там само. Ф.Х, спр. № 5448, - Арк.117 зв.
- 76 Там само. Ф.Х, спр. № 18942. - Арк. 3.
- 77 Там само, зв.
- 78 Там само. Ф ХХІІІ, спр. 58. - Арк.12.
- 79 Чернухін Є.К.Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела. - К., 1998. - С. 39.
- 80 НБУ ім.В.І. Вернадського. Ф. Х, спр.№ 18944. - Арк 1.
- 81 Там само.Ф.ІІІ, спр. № 55993. - Арк. 1 зв.
- 82 Там само. Ф.ІІІ, спр. № 55996. - Арк.2 зв.
- 83 Там само. - Арк.3.
- 84 Там само. Ф. ІІІ, спр. № 55997. - Арк. 1.

І. Архів

Центральний державний історичний архів України (м.Київ). Ф 1235, оп. 1. Ніжинська філія ЧОДА. Ф. Р - 6214; оп.1, спр.1-86; Ф.76. НБУ ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису. Ф. І; ІІІ; Х; ХХІІІ.

ІІ. Основні праці К.В.Харламповича

1. Острожская православная школа (историко-критический очерк) \\\ Киевская старина, 1897, май. - С. 177-207; июнь. - С.363-383.
2. К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования. \\\ Литовские епархиальные ведомости, 1897. № 16-22.
3. Западнорусские православные школы ХУ1 и начала ХУ11 века. Отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898. - С. Х111+524+LX11.

4. Западнорусские православные братства и их просветительская деятельность в конце ХУ1 и начале ХУ11 в. // Христианское чтение, 1899. Ч. 1. - С. 372-390.
5. Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальский, бывший епископ Владимирский и Брестский (1621-1624). // Волинские епархиальные ведомости, 1900. № 13-15. Окрема відбитка. - Почаев, 1900. С.39.
6. Новая библиографическая находка. Переводная статья А.М.Курбского "От другие диалектики Иоана Спанинбергера о силогизме выголковано // Киевская старина, 1900, август. - С. 211-214.
7. К вопросу о просвещении на Руси в домонгольский период. - Львов, 1902. - С. 24.
8. Борьба школьных влияний в допетровской Руси. // Киевская старина, 1902, июль-август. - С. 1-76; сентябрь. - С. 358-394; октябрь. - С.34-61. Окрема відбитка. - Киев, 1902. - С. 130.
9. Св. Иннокентий Иркутский. // Православный собеседник, 1905. № 11. - С. 513-530.
10. Pro domo sua: По поводу конкурса 1902-1907 годов на кафедре церковной истории в Казанском университете. - Казань, 1908. - С. 55.
11. К вопросу о начале христианства в Херсонесе Таврическом. // Христианское чтение, 1908, № 3. - С. 479-494.
12. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. Казань, 1914. - С. XXIV +1-878+LXVI.
13. Ртищевская школа. // Богословский вестник, 1913 р. май. - С.1-22.
14. Митрополит Московский Платон и Казанская духовная семинария. // Русский архив, 1903. № 10.
15. Архимандрит Константин Борковский и его литературная деятельность. // Православный собеседник, 1909 р., № 11. - С.695-612.
16. Об изучении церковных древностей Казанской епархии. // Известия Казанского Общества археологии, истории и этнографии, т. 25, вып. 5.
17. К истории церковной взаимности на Востоке в ХУІІІ в. // Журнал Министерства народного просвещения, 1910, № 9. С. 60-92.
18. Афиноген Крыжановский (Из истории культурных влияний Западной России на Восточную в ХУ11 в. // Сб. стат. в честь Д.М. Корсакова. - Казань, 1913.
19. Историко-археологические очерки церквей города Казани. - Вып.1 - Казань, 1913. - С.45.
20. Листування запорозьких козаків із султаном. // Записки Исторично-філологічного відділу Української академії наук. Кн.ІУ.- С. 200-212.
21. Платон Миколайович Жукович (біографічний нарис) // Записки Исторично-філологічного відділу 1925, кн. VI. -С. 247-258.
22. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.). -К., 1929. - С.117.
23. Малоросійська пісня 1791 року (вірші, присвячені кн. Потьомкинові. З збірника Молостовця в Казані. // Україна, 1925, кн. 3. - С. 111.
24. Становище українців і білорусів у Польщі. // Червоний шлях, 1928, № 7.

Рецензії

25. Папков А.А. Братства. Очерк истории западнорусских братств // Православный собеседник, 1900, № 10.

25. Akademia Kijowsko- Mohilańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. Napisał Aleksander Jablonowski. Kraków, 1899 - 1900 // Киевская старина, 1902, июль-август. - С. 44-69.
26. Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего Синода. Т.ХІ (1732 г.). Спб., 1902. // Ученые записки императорского Казанского университета. 1903, №12. - С. 1-16.
26. Маар Н. Крещение армян, грузин, абхазцев и аланов (арабская версия) // Христианское чтение, 1908. № 1.
27. В.В.Латышев Жития святых епископов Херсонских. Исследования и тексты. // Ученые записки императорского Казанского университета, 1908, № 2. - С. 1-24.
28. Описание архива Александро-Невской Лавры. - Спб., т. 1, 1903 (1713-1716 гг.); т.2 (1717-1719 годы). // Православный собеседник, 1911, № 11. - С. 684-688.
29. В.А.Биднов. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina legum) // Екатеринбург, 1908. // Ученые записки императорского Казанского университета, 1912, № 3. - С. 1-17.
30. Галкин А. Академия в Москве в ХУ11 ст. Москва, 1913. // Христианское чтение, 1913. № 11. - С. 1379-1381.
31. Пічета В. Гісторія Беларусі, частка перша. М.,-Л., 1924. // Україна, 1925, кн. III. - С. 160-162.
32. Юбілейний збірник на пошану Дмитра Йвановича Багалія, з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятої його наукової діяльності. // Записки Исторично-філологічного відділу Української академії наук, кн. XIX. - С. 278-289.
33. Нові білоруські наукові видання. // Записки Исторично-філологічного відділу, кн XX. - С. 343-351.
34. Праці Беларускаго Дзержавнаго университету у Менску, вв. 1, 2-3, 4-5, 6-7. // Україна, 1930, кн. III. - С. 159-161.
35. Лотоцький О. Церковний устав князя Володимира Великого (Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 143.) // Україна, 1926, № 1.
36. Alojzy Wanczura. Szkolnictwo w starej Rusi. Lwów-Warszawa-Kraków, 1923. // Україна, 1926, кн. I. - С. 139-144.
37. Архівна справа. Книжки I, II-III й ІУ. Харків, 1925-1927. // Україна, 1928, кн. 6. - С. 178-184.
38. Записки Харківського Інституту народної освіти ім. О.Н.Потебні. Т. I. Харків, 1926. // Україна, 1928, кн. 6. С. -176-177.
39. Записки Дніпропетровського ІНО. 1927, т. I. // Україна, 1928, кн. 6. - С. 177-178.
40. Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI-XVII st. Z niedrukowanego oryginału rosyjskiego przelozył i wstępem zaopatrzył Alojzy Wanczura, inspektor szkolny we Lwowie. Lwów, 1924. - St.47.